

Полек В. Т. Історія української літератури Х-ХVII століть. – Київ, 1994. – С. 79-82; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. – Львів, 1910. – С. 49-59; Яременко П. К. Памфлети Клірика Острозького – українського письменника-полеміста кінця XVI віку // Питання літератури. Наукові записки (Дрогобицький педагогічний інститут). Серія літературознавча. – Дрогобич, 1962. – Вип. 7. – С. 117-179; Його ж. Спроба розкриття псевдоніма Клирика Острозького // Наукові записки Львівського державного педагогічного інституту. – 1960. – Т. 16.

Петро Кралюк

“Ключ царства небесного”, “Календарь римски новы” Герасима Смотрицького (Острог, 1587)

Формат видання – 40. Пагінація – дві нумерації: 16 с. нумерованих і 28 с. нумерованих. Рядків 30, 36, 18. Шрифт (розмір 10 рядків) 50, 41, 82 мм. Дзеркало набору 148x95 мм. Нумерація аркушів кириличними літерами, колонцифри над набірною шпальтою. На берегах дрібним шрифтом надруковано зміст абзаців.

Зміст книги: Посвята “Исне ѡсвецономѹ и вел’мо’жномѹ кнѣзти а пнѹ Алеѡа’дрови Ко’ста’тиновичови, Божию мл’ттю кнѣзти Ѡстро’скомѹ, воеводичови кие’вскомѹ” – С. [1-5]; “До нарѡдѡвъ рѹскихъ корѡткаѹ а пилнаѹ пре’мовка” – С. [7-15]; “Ключъ црства небесного и нашеє христия’нское дховное власти нерешимы’с оузелъ” – С. 1-3; “Што бы са комѹ здало сѣди” – С. 3-8; “Календарь римски новы” – С. 9-28.

У збережених примірниках відсутня відомості з літератури XIX ст. післямова. За свідченнями Остафія Киселя з 1632 р., книга надрукована Стефанієм Зизанієм у 1596 році. Можливо, вона побачила світ у Віленській братській друкарні.

Поява полемічних творів *Г. Смотрицького* була спричинена релігійно-політичною си-

туацією в Речі Посполитій. На початку 80-х років XVI ст. посилилась антиправославна діяльність королівської адміністрації та польсько-католицьких кіл. У 1584 р. католицький львівський архієпископ Д. Соліковський спробував насильно ввести серед українців новий Григоріанський календар. Конфлікт набрав загальнодержавного значення. У 1585 р. його вдалося владнати при безпосередній участі *В.-К. Острозького*. У присутності короля, костельної ієрархії та магнатів була укладена угода між католиками і православними про припинення взаємних виступів.

Однак наступного року її порушив ярославський єзуїт Бенедикт Гербест, який видав у Кракові книгу “Wiary kościoła rzymskiego wywody”. У ній автор, зокрема, зневажливо висловлювався про східних слов’ян, їхні традиції. У відповідь на неї *Герасим Смотрицький* написав дві невеличкі статті, які об’єднав разом із передмовою у збірник.

У першій передмові автор звертається до молодшого сина *В.-К. Острозького*, свого учня – князя *Олександра* (*1571 – †1603), який саме тоді досяг повноліття. Глибокий політичний підтекст закладений в її титулі “Исневсвецоному и вел’мо’жному кнѣзти а пнѹ Алекса’дрови Ко’ста’тиновичови Божию мл’ттю кнѣзти Ѡстро’скому”. За середньовічною традицією титулом “Божою милістю” користувались лише незалежні спадкові володарі. І в Речі Посполитій його мав право уживати лише польський король та великий князь литовський. Такий вираз міг бути натяком на обрання того ж року на престол Сигизмунда III, представника молоді, лише столітньої, шведської династії.

Основна ідея передмови – князь *Олександр* є єдиним православним спадкоємцем найблагороднішого і найдавнішого в Речі Посполитій роду *Острозьких*, прямим спадкоємцем хрестителя Русі: “Бл҃гословениемъ почти’ и оуве’билъ Бг҃ъ оно҃го великого Владимера, пресла’но и много чуд’но кр҃стивъшого землю рускую, которого цркви

и роду зачнаа линѣя и до̄ннѣ неустала. Въ не^сже истин^ный наслѣд^никъ и властны^с потомокъ вша кна^ж. мло^ть естъ еси и на мѣсце оны^х великосановны^х и многосл^вны^х прѣ^дковъ своихъ наступлешъ”.

Правдоподібно, роду *Острозьких* стосувався такий полемічний пасаж: “К тому лихитые зміе, обра^зные шепта^лци, которым^н нши Ев^вы во^лно нахилають ухо, показуют^н имъ сли^тные в поста^ккахъ и слов^вка^х аблу^шка, а при ни^х мож^ность и славу свѣта того. Зачимъ южь и Адамовѣ даютьса зводити”. Стосується він, вочевидь, брата князя *Олександра, Костянтина*. Після переходу в католицизм найстаршого брата *Яна* останній склав присягу, що не покине православ'я. Однак 1583 р. таємно від батька, разом з дружиною Олександрю Тишкевич, перейшов у католицизм.

Г. Смотрицький пише про те, що все на цьому світі минає і люди “корот^ко ли долго ли на свѣте побывавши, до о^бще^с матере своеє ворочаютьса, а иные на мѣстца и^х наступають”. Проте кожна мудра і благочестива людина, яка “собѣ подобно^т ѿ с^вмени и ц^ркви своєй наслѣд^никомъ, тоєсть дѣдиче^м по собѣ зоставлаєть” переходить із земного життя у вічність. Ці люди “толко смер^ттію з доча^ного на вѣчноє премѣнаютьса, ...а иные па^к ѿкобы и не умирають”. Тому молодий князь повинен наслідувати князя Володимира, не сумніватися у родинній вірі. “А колеба^на оу вѣре не оустановичного или премененя, Ѓи, сохрани, кгды^ж з Б^гомъ жа^нтовати у вѣрѣ о немъ ѿмѣнаючиса зле”. Передмова закінчується віршованою кінцівкою, в якій обігрується одна з афористичних сентенцій античного письменника Плутарха (45-127) про те, що треба мати друзів, яким благочестя дорожче за багатство.

“Такіє неха^с у тобѣ мѣстце мѣвають

Которые неради на все зезволають.

А которым^н ми^лша роскошь, ниж^с цнота,
Пре^д такими кажи замыкат^с ворота”.

У другій передмові йдеться про поси-

лення католицької пропаганди серед православних. “Учителеве костела рим^ского ...з великою пи^тністю а потужнымъ стара^немъ ... оудаютьса до ва^с, народове рускіє, ... выносачи... зви^рхность своихъ папежо^в рим^ски^х и ѿ ни^х оуоставланные законы и вѣры та^кже, а ваши^х патріа^рховъ кгрецки^х, и ѿ нихъ держаную вѣру и зако^н... ѿвне топчут^н ногами а призываютъ ва^с въ єдність”. Бенедикт Гербест – “єдинъ с таковыхъ учителей” пише “што са ему подобало, єдножь с пра^вдою далеко са минало”. Багато людей потрапило у тенета його неправдивих писань. Необхідно дати йому належну відповідь, захистити православну церкву, як матір, яка “многосл^вно плачеть, єдиныхъ же ѿ нее ѿступуютъ, други^х, же о тоє не дбають”. *Г. Смотрицький* закидає Б. Гербесту, що у своєму трактаті він “нѣкоторые слова Х^вы и апо^ловъ его св^ты^х на сво^с млы^н ри^мскій криво опачиною натага^л, ... з многихъ историковъ и канон^ов соборныхъ письма приводи^л ... папѣжовъ усѣхъ по^д небо выносачи, а с патріа^рховъ многи^х єретиками оуказуючи”. Єзуїт обмовляє православну церкву, чисту і непорочну, якщо “и мѣжи намѣстниками ап^тольскими же са находили єретикове... иные патріа^рхове св^тии и увесь д^ховный станъ за то ви^нни не были”. *Г. Смотрицький* виступає проти догмату зверхності та непогрішимості римського папи. Він пише, що Бенедикт Гербест “превѣчную Б^жественную власть и силы без бачена и страху зъ Хр^ста дереть да на своєго папу кладеть”. Неможливо, щоб серед пап не було грішників і відступників. “Кгды^ж межи десятии чиновъ ан^глскихъ нашо^лса злыи, межи дванадєсать особъ ап^толовъ нашол^ьса недобрый, а межи колко сотъ папѣжовъ римскихъ жебы не мѣль быти жадень злы^с и єрети^к, то речъ неподобнаа”.

У першій статті збірника розглядається одне з найактуальніших тогочасних питань про колегіальність і одноосібність духовної влади у православній та католицькій церквах.

Нене шкестономѣ, и веломоно
 мѣ, князти лпнѣ. пнѣ Александрови
 коетатиновичи, Божню матню
 князти острогомѣ, воеводичи ки
 скомѣ. и проча, и даден,
 неще

Нене обещоноу, вѣможное, а млатное княжа.
 Нѣже мало несть рѣчи створеныя шпоча тѣхъ свѣта.
 Запредѣлы оубо створеныи творца. преходити не дѣ
 ны подруги и пременяти не а и гни и стнмѣся. Едини
 вѣдиномѣ округоу лѣта, другне въкоисѣ, ины въкоисѣ
 десяти а и до ста, и даден. а чѣ естество или на тѣра
 и не гниеть. кгдаи прошломѣ подобное выродѣеть, и
 родитса единой зарѣго. Также и народѣ люди
 которомѣ свѣтые рѣчи сѣуть подругны, и поданы. въ
 соколетячне птици, глѣвоко плаблячне рыбы. въ стро
 екачѣе звѣри, и все иное понюги емѣ естѣ покорено.
 а въды и стонъ также менитса по конегни стн мѣси
 единыи короптѣ колѣ долгелн на свѣтѣ побывѣши, до ошѣ
 матерѣ своеѣ короучаюса а ины на мѣстѣ и на стѣпю.
 и пакѣ вътомѣ бола вѣтѣ дѣтѣса и дѣтѣса сѣдетѣ
 а жѣ до сѣчѣанѣа свѣта. а въ дѣже вѣрныѣ а добро
 дѣлныѣ, толико смертїю сѣдоучаюто на свѣтѣное времена
 ютса. а ины пѣ якобы и не оумираю бо мудрѣтѣ пакѣ

На підтвердження своїх думок письменник залучає тексти Святого Писання. Ієрархія Східної церкви, на чолі якої стоять чотири патріархи, на його погляд, заснована на висловах Христа: “Ижъ кгда бы са з ва^с два зе^зволіли на земли о всакую ре^и, которое бы просили, станетса имъ ѿ ѿца моего, которы^и есть на нбесѣхъ або вѣмъ, где суть два або три собрани во има мое, та^м естемъ впо-сре^дку ихъ”. Ці слова, на думку публіциста, стверджують колегіальність, а не одноосібність, свідчать про прагнення Христа не виділяти нікого з апостолів, як свого намісника, а урівняти всіх апостолів, як братів. “А ижъ са^м пасты^р нашъ нб^сны^и не хотѣлъ мѣти межѣ ап^тлы и ихъ исти^нными намѣсниками ра^зности и едино^г вмѣсто себе, старшого а всѣмъ головою толко во всемъ ровною бра^тею, якъ были ап^тлове”. Отже, церквою Христовою повинно управляти декілька намісників-апостолів, а не один. Спочатку християни, не відступаючи від слів Христових, “обрали намѣсниками а^нскими и учинили па^п, сообра^зно патерочюственн^о десницы Б^жой, правачи всю по^днеб^сную”. Така колегіальність давала змогу успішно боротися з ересями. “А если са што нарушало и казило ро^знымъ еретичеств^омъ оног^о пеке^нного во^тка и ра^тского зміа справою та^к з стороны, яко и посре^дку их^и, они, збираючиса соборно... оные во^тки и зміи ѿгонали”. Проте п’ятий намісник апостольський римський папа “за нада^немъ велики^х па^пствъ и богат^ствъ зведены^и, ѿступи^и дороги правое и оног^о товары^шства и бра^тства, собѣ ровного, где могъ единъ другого простерегати и направлати”. Він намагається звести православних патріархів “в по^дданство и в мушеное послуше^нство”, прагнучи поклоніння, “протягаєть тле^нные и не нескве^рные ноги в целова^не гордостное всѣмъ, приходачим к нему”, забуваючи, що “б^гу належачи^х поклоновъ пре^д ч^лкомъ чинити не годитса”. Твір закінчується закликком бути вірними Східній церкві, молитися в православних

храмах, якщо навіть вони бідні й убогі і немає в них дзвонів: “...бе^з звоновъ и органовъ Б^га хвалити и ему са молити можемъ. Кгда^ж болше смотри^т на ср^дца, ни^жли на тые гуки”. А “о свободѣ роскоши, можности богатстве и славе свѣта того, тое все якъ за старых^х да^ны^х вѣковъ та^к и теперъ болше межѣ поганыхъ бывало, ни^жли межѣ вѣрными”. Вірність своїй вірі – це і є ключ царства небесного, який відкриває дорогу до вічного життя. Таке твердження, як і назва статті, має місце у зв’язку з висловом *Г. Смотрицького* у першій передмові до *Острозької Біблії*: “Тако и всакъ хотаи виити в сеи градъ ц^ра великаго, въ дворъ овецъ пастыра нб^снаго, бж^ственнаго писанія, подобаєть входити искусно съ т^щаніемъ, въземше ключъ совѣсти съ вѣрою, сквозѣ двери”.

У другій статті критикується реформа папи Григорія XIII з приведення церковного календаря у відповідність астрономічному. Зміни були науково обґрунтованими. Але в умовах України православні сприйняли “римський” календар як один із засобів посилення польсько-католицької експансії. Через це ще більше загострились стосунки між Східною і Західною церквами, “великаа васнь и ненависть межѣ лю^дми с того поправлена всчаласа, тагнуци за собою много тру^дностей и утратъ бе^зпотребныхъ неви^нне”. *Г. Смотрицький* підкреслює, що таке нововведення ускладнює життя насамперед простій людині, яка “ѿ працы рукъ своих^х и в^с потѣ лица мусить ѣсти хлѣбъ свой. И с тоє^ж працы и поту муси^т досы^т чинити и давати пану, што ему розкажут. Звыклъ бы^т ѿ предковъ своихъ ѿдавати, што належало Б^гу и што належало пану”. Тепер же він не може віддати належне Богу, тому що “па^п ему каже^т оу д^ни свѣтые ... робити”. А “панское те^ж свато при^деть, радъ бы бѣдны^и убо^ство свое роботою по^дпомогъ, боитса п^на, мусить лишити, а часомъ за тими бедами не толко панского нового свѣта не паматаєть, але и своего старого забываєть”.

Реформа створила незручності і для міщан, і у “справах купецки”^ж. Внесла незгоди в стосунках між чоловіком і жінкою, якщо один із подружжя католик, а інший – православний. “Кгда^ж единому бывает средопостъе, а другому масопусты, пото^м единому – жалостное роспаматова^ес Хр^отовы^к страстей, а другому – веселье распусты”. На думку автора, “само небо, або на немъ сѣдячий противитса” введенню нового календаря. Саме тим він пояснює, що весна 1587 р. була надзвичайно холодною. За старим календарем Великдень мали святкувати 26 квітня, а за новим – 29 березня, коли знялася велика хуртовина, “такъ бурливое і страшное зимно, з великимъ снегомъ. Же не каждому волно было и колачи до костела сватити отослати”.

У своїй полеміці автор з народним гумором тлумачить деякі відмінності між Східною та Західною церквами, зокрема, безшлюбність латинського кліру. Використовує і псевдоаргументи, які в той час повсюдно використовували супротивники латинян: легенду про папісу, тлумачення ім'я Григорія XIII цифрою “666”, яка вважалась знаком сатани.

Публікації: Архив Юго-Западной России. – Киев, 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 235-265; Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Сводный каталог. – Кн. 1-2. – Москва, 2003. – Рис. 104.1-104.23 (факсимільне відтворення тексту); Смотрицкий Г. Ключ царства небесного / Підгот. В. М. Мойсенко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005. – 121 с., 44 с. (цитати наведені за цим виданням); Українська література XIV-XVI ст. – Київ, 1988. – С. 212-235.

Місце зберігання: Відомі два примірники – Україна, Київ (НБУВ, зі збірки С. Т. Голубева); Львів (ЛННБУС, зі збірки А. С. Петрушевича).

Каталоги стародруків: Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Сводный каталог. – Кн. 1-2. – Москва, 2003. – № 104. – С. 748; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. I (1574-1700). – № 18. – С. 29; Каратаев И. П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – С.-Петербург, 1883. – Т. 1. –

№ 116. – С. 235-236; Його ж. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491-1730. – С.-Петербург, 1861. – № 94. – С. 16; Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України. – Вип. 2: Видання друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова / Авт.-укл. В. Я. Фрис. – Львів, 1996. – № 27. – С. 7-10; Кириличні стародруки 15-17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог / Уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, при уч. Т. М. Росовецької. – Київ, 2008. – № 439. – С. 106; Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках. – Львів, 1975. – № 186. – С. 35; Петров С. О., Бірюк Я. Д., Золотарь Т. П. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР. – Киев, 1958. – № 26. – С. 23-24; Ундольский В. М. Очерк славяно-русской библиографии. – Москва, 1871. – № 101. – Ствп. 17.

Література: Біблія. – Острог, 1581. – Арк. 3 нн. зв.; Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х кн. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 395-397; Грушевський М. С. Історія української літератури. – Київ, 1995 (перевид.). – Т. 5. – Кн. 2: Перше Відродження (1580-1610). – С. 60-83; Ісаєвич Я. Д. Преемники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 9; Його ж. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 129; Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. – Харків, 1959. – С. 56-57; Луцик Р. Я. Про один рідкісний друк XVI ст. // Скарбниця знань. – Львів, 1972. – С. 100-108; Микитась В. Л. Українська література XIV-XVI ст. – Київ, 1988. – С. 213-232; Пасічник І. Герасим Смотрицький // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 44-55; Полек В. Т. Історія української літератури X-XVII століть. – Київ, 1994. – С. 69; Українська література XIV-XVI ст. – Київ, 1988. – С. 548-550; Diplic G. Antapologia. – S. 1., 1632. – S. 623; Kempa T. Konstanty Wasył Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 127.

Ігор Пасічник